

Борис ГУЗЬ

Долі німців Чернігівщини

Ще до II-ї світової війни в Чернігівській області існувала досить численна німецька діаспора. Етнічні німці компактно проживали в декількох населених пунктах, які називаються Біловезькими колоніями. Оселилися вони там в другій половині XVIII століття, ініціатором створення німецьких колоній була імператриця Катерина II. За її указом в 1766 році на землях Іваницької сотні Ніжинського полку, які належали Генеральній Артилерії Війська Запорозького, і з'явилися перші поселенці.

Колоністів, завербованих у німецьких землях, разом з усім домашнім скарбом, сільгоспінвентарем та живністю перевозили на кораблях з Гамбургу і Любека в Санкт-Петербург, а далі вони їхали в кибитках до місць поселення. Були це, переважно, селяни і дрібні ремісники. Більша частина колоністів була лютеранами (58%), вони переселилися з Гессену, а також із Саксонії, Ганноверу та Пруссії. Іншу частину переселенців становили католики (32%), які прибули з Майнца, Пфальца, Вюрцбурга, Швабії та інших місць. Решта належали до реформаторських конфесій, гнаних за віру (меноніти).

Недалеко від Бахмача в верхів'ях річки Остер організувалося шість колоній з адміністративним центром, названим Біла Вежа. Біля поселення знаходилися руїни фортеці часів Київської Русі з такою назвою, яка вперше згадується в літописі 1085 року, а в 1239 році була зруйнована монголо-татарами. Від назви стародавнього городища і пішла назва колонії.

У Білій Вежі оселилися лютерани, котрі заснували ще три поселення: Городок (первинна назва Катеринополь), Кальчинівка і Рундевізія (Рундевайзе). Біла Вежа була духовним центром німців-лютеран, тут знаходилася кірха і будинок пастора, молитовний будинок був також в Рундевізії.

Католики заснували дві колонії: Великий Вердер (Грос Вердер) і Малий Вердер (Кляйн Вердер), які знаходилися в декількох кілометрах на північ від лютеранських колоній. У Великому Вердері перші поселенці побудували римо-католицький костел.

Біловезькі колонії на мапі Шуберга 1868 року

Пізніше адміністративний центр колоній перемістився в Кальчинівку, яка стала волосним центром.

Поселення колоністів розташовувалися в Біловезькому степу, вже заселеному українцями. Кальчинівка була старим козацьким поселенням, відомим з першої половини XVII століття, вона є на мапі де Боплана 1648 року. На момент прибуття колоністів там уже було 9 хат і 5 мазанок артилерійських службовців, які випасали артилерійських коней. У безпосередній близькості від інших поселень розташовувалися українські хутори. Між Білою Вежею і Городком знаходився власницький хутір Скоропадського (Скуропатського), нині це село Вишнівське в Бахмацькому районі. До Великого Вердера примикали хутори Генерального писаря Семена Савича (Писарщина) і Генерального підскарбія Андрія Марковича (Марковичів), тепер це село Зарукавне. А в двох верстах на південний схід від Великого і Малого Вердера знаходився власницький хутір Кочубеївка (тепер село Біловежі Перші).

На будівництво колоній виділялися кошти з державної скарбниці, так, в Білій Вежі на церкву, школу і ратушу було виділено понад 5000 рублів, а всього переселенцям на облаштування виділялося з казни близько 100 000 рублів.

Згідно маніфесту імператриці колоністам надавалися місцеве самоврядування, захист від зазіхань загальної адміністрації, свобода віросповідання і суттєві пільги: звільнення від усіх податей і військової служби, безвідсоткові кредити, безмитний продаж вироблених нових товарів та ін.

Подолавши неминучі труднощі перших років, німці створили ефективні фермерські господарства, основу яких складало землеробство і тваринництво. Болота у верхів'ях Остра колоністи осушили, викопавши канали та побудувавши шлюзи. Вирощували зернові культури, тримали багато корів і свиней. З середини XIX століття почали успішно культивувати картоплю, значну частину якої продавали.

Німецькі поселення мали чітке планування, добротні будівлі, відрізнялися чистотою і акуратністю. Так, в Білій Вежі (Білих Вежах) вулиці мали бруковані тротуари, а дорога-бруківка через хутір Скоропадського вела в сусідню колонію Городок.

Сучасний вигляд дороги між Білими Вежами і Городком

Населення колоній зростало, вже на початку XIX століття стала гостро відчуватися нестача орних земель, хоча вони і були виділені з запасом. Найбіднішою німецькою колонією був Городок. Там планувалося створити ремісничий центр по обслуговуванню інших колоній, тому переселенцям виділили менше орних земель, але виробники ремісників не знаходили попиту. Частина колоністів переселилася на південь України під Маріуполь, створивши там дочірні колонії (Грюнау), переселялися і в Ставропольську губернію (Кроненталь).

У 1871 році імператор Олександр II скасував всі привілеї німецьким колоністам, перевівши їх в категорію поселенців-власників. Німці в цілому сприйняли реформи досить спокійно і досить швидко пристосувалися до нових умов господарювання. У Біловезьких колоніях вони скуповували землі, що було неможливо раніше, а їх ефективні селянські господарства виглядали таким собі острівцем економічної стабільності і успіху на тлі поміщицьких економік і селянських господарств українських сіл. Розвивалося і виробництво, в Білих Вежах діяли суконна і тютюнова фабрики.

Після скасування колоністського статусу частина німців Біловезької знайшла себе на терені державної і громадської діяльності, вони стали видатними вченими, ветеринарними лікарями, агрономами.

У нових умовах німцям довелося служити в армії, адже військова повинність стала обов'язковою. Під час I-ї світової війни їх не залучали воювати зі співвітчизниками, але вони брали участь в бойових діях на Кавказькому фронті, воювали з турками.

Сестри Анна і Марія Заурвальд з Великого Вердера в національному вбранні. 1916 р.

Жовтневий переворот і прихід до влади більшовиків німці сприйняли спокійно, адже повага до влади і законслухняність були їх характерними рисами. Ічнянський краєзнавець Костянтин Самбурський в своїх щоденниках (1925 р.) наводить вислів старого Юрія Раймхена з Білих Веж. На питання "Чи спокійно в колоніях?", той відповів: "Ми не бунтуємо, ми живемо спокійно".

У 1921-1923 роках через посуху Поволжя і південні області України охопив голод. На Чернігівщині посухи не було, але через неконтрольовану продрозкладку також мала місце нестача харчів. Німці Біловезьких колоній разом з українськими селами виконували грабіжницькі плани хлібозаготівель. Про це писав К. Самбурський: "1922 рік, 19 (31) серпня, п'ятниця. Кальчинівка і Вердер, німецькі колонії, везуть в Ічню продродаток".

Під час голоду німці Біловезької приймали своїх співвітчизників з голодуючих регіонів. Знову щоденники Костянтина Самбурського: "1922 рік, 5 (17) червня, неділя. Приїхало кілька сімей німців. Це німці з

Самарської губ. У минулому році виїхали до Херсонської губернії, потім у Катеринославську, а тепер їдуть в колонії Борзнянського повіту, у Вердер, Рондивізію та ін. Їдуть німці на ручних візках. Голі, обірвані діти. Дві сім'ї без матерів. Їх матері померли в Сезьках у Прилуцькому повіті. Залишилося двоє немовлят — худих, при смерті. Жалісливі селяни принесли їм молока. Старші діти годують їх сосками. Одна дитина помирає. Німці розташувалися біля споживчої лавки біля дороги. Одну дитину приїжджих сьогодні поховали".

У 1923 році була проведена адміністративно-територіальна реформа, німецькі села увійшли до складу Парафіївського району Конотопської округи. За переписом 1924 року в Біловезьких колоніях проживало 5152 особи, було 912 дворів господарств. У ХХ столітті в німецьких селах проживали і українці, в Білих Вежах, Великому і Малому Вердері їх чисельність сягала 15%, а в інших селах становила 9-10%. Німці проживали і в навколишніх українських селах, зокрема, в українських Білих Вежах (Кочубеївці), мали місце і змішані шлюби лютеран і католиків з православними.

Політика НЕПу, яка проводилася в 1920-х роках, стала для німців Біловезької останнім періодом їх спокійного і благополучного життя. Влітку 1929 року почалася колективізація селянських господарств, яка викликала стихійні протести селян по всій Україні, і німців Біловезьких колоній в тому числі.

Законслухняних німецьких селян в даному випадку було практично нереально переконати віддати своє майно в колгоспи добровільно, адже індивідуальні селянські господарства вони вели вже півтори сотні років.

Пасивні протести німців-лютеран проти примусової колективізації, так звані "волинки", очолював пастор Феофіл Мельман. Зі служителями культу більшовики не церемонилися, коли після територіальної реформи знадобилося приміщення під сільраду в Білих Вежах, у пастора відібрали дім. Довелося йому квартирувати у свого псаломщика в Городку.

За постановою особливої наради при Колегії ДПУ УРСР від 19.12.1932 р. пастора Мельмана засудили на 3 роки тюремного ув'язнення, а церкву закрили.

У німців-католиків активну агітацію проти політики більшовиків проводив ксьондз Петро Барановський, настоятель Петропавлівського костелу в Ніжині. Був він єдиним ксьондзом на чотири повіти, службу в костелі Великого Вердера правив наїздами. У вересні 1929 року за ухвалою колегії ОГПУ Петро Барановський був поміщений в Соловецький концтабір на 10 років, а костел у Великому Вердері закрили. У 1937 році справу Барановського було розглянуто повторно, за постановою "трійки" при УНКВС по Ленінградській області його розстріляли.

Опір німецьких селян колективізації було зламано в результаті кампанії з розкуркулення. Селян поділили на три категорії: бідняки, середняки і куркулі. До куркульських господарств віднесли всі селянські господарства, які постійно використовували найману працю або мали млин, олійницю, крупорушку, просорушку, шерстечесалку, сушилку та ін.

З урахуванням заможності і хазяйновитості німецьких селян, багато з них потрапляли під наведені критерії. У німецьких селян не існувало понять куркуль, бідняк, середняк, над таким розподілом вони просто сміялися. Були селяни багатші і бідніші, але вони становили єдину згуртовану громаду, в якій всі підтримували один одного. К. Самбурський в своїх щоденниках наводить слова старого Раймхена: "У нас і бідний знаходить собі заняття і живе добре". Не дарма начальник ГПУ УРСР В. Балицький писав у 1932 році: "... середняк німецького села по своїй міцності — куркуль українського села".

Куркульські господарства, що підлягали ліквідації, були поділені на три категорії. До першої категорії належали учасники і організатори антирадянських виступів, які підлягали ізоляції в тюрмах і концтаборах. У 1929-1934 роках було розглянуто 15 кримінальних справ, до тюремного ув'язнення на 5 років були засуджені 4 жителі Біловеж і ще 7 осіб були адміністративно вислані на 3 роки, або відправлені на заслання на 5 років в північні райони країни.

До другої категорії потрапляли всі, хто чинив менш активний опір кампанії розкуркулення, але не чинив явного опору хлібозаготівлям. Їх разом з сім'ями виселяли в східні і північні райони країни.

Виселення куркулів другої категорії з Біловезьких колоній почалося в першій половині 1930 року. Інформація про місця депортації німців Біловеж знайдена з відомостей про політичні репресії 1937-1938 років на нових місцях їх проживання, і зі списків німців, мобілізованих в Трудармію в 1942 році. Основним місцем депортації став Казахстан, а також Урал і Фрунзенська область Киргизії. Всього знайдено 131 прізвище уродженців Біловеж, переважно, це чоловіки — глави і члени сімей. З урахуванням чисельності німецьких сімей, кількість депортованих складала 600-800 чоловік. Цифра, безумовно, оціночна, для отримання точних даних потрібно мати поіменні списки депортованих з архівів.

Відомості про кількість розкуркулених сімей є по католицьких селах. У 1930-1931 роках у Великому Вердері було розкуркулено 25 сімей з 153, а в Малому Вердері — 29 сімей, або ж четверта частина жителів (114 сімей).

Рятуючись від висилки, німці тікали в дочірні колонії, перебиралися в найближчі міста та села, змінюючи навіть прізвища і національність.

До третьої категорії куркулів відносилися всі, хто не чинив опору розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів, а засоби виробництва, майно, худоба, навіть будинки, вилучалися. Люди залишалися в селах, але без засобів до існування.

В ході розкуркулення більшовики використовували вікову релігійну ворожнечу між лютеранською і католицькою громадами. Першими чинити опір колективізації перестали лютерани, вступивши до колгоспів. Всі добротні будинки і надвірні споруди у Великому і Малому Вердері, відібрані при розкуркулюванні, розбиралися і перевозилися в Кальчинівку і Рундевізію. Такий відвертий грабіж співвітчизників протестів у лютеран не викликав.

І тільки в 1932 році майно розкуркулених почали забирати в місцеві колгоспи "Дружба" й ім. Сталіна, що склало 10-15% від вивезеного з Великого і Малого Вердера майна та споруд.

Опір німців-католиків примусовій колективізації був остаточно подоланий в результаті Голодомору 1932-1933 років. За відмову селян здавати зерно в посівфонд села Великий і Малий Вердер були занесені на "чорну дошку", що тягло за собою заборону на пересування і зовнішню військову блокаду сіл, припинення будь-яких продовольчих поставок, необмежений терор "активістів хлібозаготівель". Все продовольство з сіл було викачано, від голоду померло 256 осіб, з них 60 дітей, що склало близько 20% від загального числа жителів. Деякі сім'ї вимерли повністю.

Зі спогадів уродженки Малого Вердера Софії Райт: "Дуже багатьох убив голод. По селищу ходили тіні людські — шкіра та кістки. Деякі навіть йти не могли самостійно, спиралися об паркан, ще сподіваючись, що, може, хтось дасть хоч маленький шматочок хліба. Це ніколи з пам'яті не зітреться, змушує робити все, щоб не повторився цей страшний мор".

Спроби якось допомогти голодуючим односельчанам робилися. У Великому Вердері вчителі відкрили ясла, де годували голодних дітей, але цього було явно недостатньо.

Лютеранські села перенесли голод легше, хоча й там мала місце нестача продовольства через спущені зверху нереальні плани хлібозаготівель. У колгоспах було відкрито їдальні, позначилися також заможність і хазяйновитість німців. Як повідомляв Ніколай Луфт, його дід, який проживав у Городку, особисто розподіляв продукти на велику сім'ю, він говорив, що їсти треба, хоч і потроху, але щодня. Підгодовував і внучку, яка прибігала до дідуся з Кальчинівки, де проживала у вітчима.

Про померлих від голоду в лютеранських селах немає відомостей, втім, списки померлих склалися за свідченнями очевидців, коли німців в селах вже не було. У навколишніх українських селах лютував голод, їх жителі ходили до німців просити милостиню.

Але своїм співвітчизникам-католикам лютерани не допомагали, скоріше навпаки. Софія Райт згадувала, як у 1933 році батько виміняв на олійниці в Рундевізії дві макухи, а коли їх роздробив, то всередині виявилися тільки лушпиння, сміття та недопалки, скріплені якимось розчином для міцності.

Кращі колгоспники Білих Веж і Городка. Жовтень 1933 р.

У підсумку всі німці Біловеж стали колгоспниками, заплативши високу ціну за опір колективізації. Але це їх не врятувало від сталінських репресій 1937-1938 років.

Перші репресії німців почалися в 1936 році, стосувалися вони громадян, що мали німецьке підданство, але незабаром поширилися і на етнічних німців, що були громадянами СРСР.

У Біловежах перші арешти почалися в жовтні 1936 року. Чекісти "викрили" німецьку контрреволюційну фашистську організацію, яка нібито мала осередки в усіх німецьких селах. У деяких вироках цю організацію називають українсько-німецькою. У чекістів вже був багатий досвід по "викриттю" різного роду українських повстанських націоналістичних, петлюрівських буржуазно-націоналістичних, єврейських шовіністичних, а також військово-офіцерських організацій аж до "Штабу повстанських військ визволення України".

"Розкрита" чекістами фашистська організація виглядала дивною, її члени звинувачувалися за ст. 54-11 КК УРСР (будь-яка участь у контрреволюційній організації), а інші частини ст. 54, що передбачали відповідальність за шкідництво, саботаж, диверсії, тероризм, шпигунство та ін., не застосовувалися. Виходить, що організація начебто й існувала, але ніякої активної діяльності не вела. Очевидно, що в контрреволюційну організацію чекісти просто записали всіх німців, невдоволених політикою більшовицької влади, отримавши необхідну інформацію від агентури та шляхом слідчих дій з застосуванням заходів фізичного впливу. Логіка чекістів була простою — кому з німців не подобається радянська влада, той і фашист.

Відомості про сталінські репресії в німецьких колоніях Чернігівщини взяті, в основному, з виданої в Україні серії Книг пам'яті "Реабілітовані історією. Чернігівська область". В них містяться прізвища від "А" до "О", використано і деякі інші джерела.

За наявними даними, було заарештовано 102 особи, з них у справі контрреволюційної фашистської організації 79 осіб і 23 особи — за статтею 54-10 КК УРСР за антирадянську пропаганду і агітацію. Арешти проводилися не тільки в селах Біловеж, але і в навколишніх українських селах, де проживали німці, а також в містах Бахмач, Ніжин і Прилуки.

До вищої міри покарання — розстрілу (ВМП) були засуджені 68 осіб, а 23 особи були ув'язнені у виправно-трудовах таборах (ВТТ) на 5-10 років. Ще 10 справ були закриті, винесено один виправдувальний вирок.

Більша частина розстрільних вироків була винесена позасудовими органами, "двійками" і "трійками". До складу "двійки" входили начальник УНКВС області та обласний прокурор, а в складі "трійки" був ще секретар обкому партії.

В судовому порядку було розглянуто 14 справ, Спецколегії Чернігівського та Київського облсудів засудили 2 особи до ВМП.

Найбільше число засуджених до ВМП було в Великому і Малому Вердері (20 осіб), по 18 осіб розстріляли в Білих Вежах і Рундевізії.

Більша частина репресованих — колгоспники або робітники, вказуються їх професії: ветеринарний санітар, коваль, комбайнер, конюх, пасічник, рахівник, слюсар, столяр, стрілочник, тесля, чорнороб, швець, шорник ... У більшості вказано початкову освіту (школи в німецьких селах були 4-х класними), зустрічаються й неписьменні.

Серед розстріляних був і представник сільської інтелігенції Рудольф Міллер, директор школи у Великому Вердері, який мав незакінчену вищу освіту. Він був засуджений за участь у контрреволюційній організації, а в дійсності за спробу навчання дітей німецької мови. Агроном з Рундевізії Яків Лаукарт покінчив життя самогубством під час слідства.

Наймолодшому з розстріляних був 21 рік, а найстаршому — 61, ще чотири особи загинули в ВТТ.

Розстрільні вироки виконувалися працівниками Чернігівського УНКВС в приміщенні обласного управління, тіла вантажили на машини і вивозили за місто в урочище поблизу села Халявин Чернігівського району. У 1989 році на місці масових поховань було встановлено пам'ятний знак у вигляді гранітної стели.

Хоча німецькі колгоспи і були створені насильницьким шляхом, вони вигідно виділялися на тлі колективних господарств в українських селах, завдяки працювотості, організованості і дисциплінованості німців, які просто не вміли працювати "абияк".

У Кальчинівці перед війною був зразковий колгосп, який славився високими врожайми зернових культур, а ще тут здавна вирощували породистих коней. Колгосп очолював комуніст Християн Едель, а його брат Данило був головою сільради. Кальчинівка найменше постраждала від сталінських репресій, тут розстріляли всього трьох жителів.

У Рундевізії до війни була лікарня з пологовим відділенням, середня школа, цегельний завод, електростанція — вулиці села освітлювалися. Працювали електромлин і ливарний комбінат, на якому виготовлялися чавунні піддувала, плити, дверцята для груб та інші вироби господарського вжитку.

З початком війни почалася масова мобілізація громадян України в Червону армію. Німців в армію не брали, хоча декого все ж мобілізували в перші місяці війни, в армії перебували і німці довоєнного призову. У жовтні-грудні 1941 року за указом Сталіна німців прибрали з діючої армії, відправивши в Трудармію, і навіть до в'язниць.

Знайдено лише 5 жителів Біловеж, які успішно служили в Червоній армії. Для цього їм довелося змінити національність. Зокрема, так вчинив уродженець Малого Вердера Іван Райт, мобілізований в армію на початку липня. У вересні 1941 року він був поранений, потрапив до шпиталю, а при виписці звернувся до комісара шпиталю з проханням допомогти залишитися в армії. Комісар порадив йому написати заяву, що він не німець, а українець. Надалі за документами він значився українцем, воював у розвідці, в лютому 1943 року був важко поранений під Курськом і демобілізований з армії за інвалідністю.

Уродженець Білих Веж молодший лейтенант Християн Лаукарт в кінці війни був нагороджений орденом Червоної Зірки. У 1985 році всіх ветеранів війни, уродженців Білих Веж, Рундевізії, Великого і Малого Вердера, нагородили орденами Вітчизняної війни II ступеня, а Івана Райта — орденом I ступеня.

Частина чоловіків Біловеж в серпні 1941 року була мобілізована в робочі колони, вони копали окопи, протитанкові рови і будували інші укріплення на західному напрямку.

В останній день серпня 1941 року вийшла Постанова політбюро ЦК ВКП (б) "Про німців, які проживають не території Української РСР". Нею пропонувалося заарештувати німців, які перебувають на обліку як "антирадянський елемент" і мобілізувати інших працездатних німців-чоловіків від 16 до 60 років в будівельні батальйони з передачею НКВС для використання в східних областях СРСР. Але Чернігівський УНКВС не зміг виконати це розпорядження, оскільки вже 9 вересня Чернігів був захоплений німецькими військами.

Лише в Городку ще 23 червня були заарештовані за антирадянську пропаганду і агітацію чотири жителі. Вироки їм винести не встигли, відправивши етапом до Кустанайської в'язниці (Казахстан). Один із заарештованих помер в тюремному вагоні на станції Челябінськ, інший помер до винесення вироку в лікарні Кустанайської в'язниці, ще один зник безвісти під час етапування. Вироку дочекалася лише Катерина Кістер, в 1942 році її засудили на 10 років ВТТ.

Війська вермахту захопили села Біловеж 14 вересня, їх населення опинилося в зоні окупації. Жителі, які на той період перебували на схід від місць проживання, були депортовані, а чоловіків мобілізували в Трудармію. Зокрема, в Омутінський район Тюменської області відправили на поселення три сім'ї Луфт із Городка, які в серпні супроводжували колгоспну худобу до Пермі. Зиму 1942 року сім'ї провели в землянках, викопаних у тайзі, оскільки в селі Красноярська ферма їх не прийняли. А в Трудармії опинилися чоловіки, мобілізовані в серпні в робочі колони.

Про життя німецьких колоній Біловеж в період окупації відомостей мало. Адміністративно колонії підпорядковувалися Роменському ортскоменданту і бургомістру Роменського гебіту. Селяни добилися відновлення індивідуальних господарств, хоча окупаційна влада наполягала на створенні сільських громад по типу колгоспів. У Рундевізії відновив роботу електромлин.

Окупанти залучали місцевих німців до роботи в адміністрації, служили вони перекладачами в комендатурах, поліцаями в народній самообороні, їм відводилася роль старост, допоміжного персоналу в органах німецького управління та ін. Це були, переважно,

лютерани, які зберегли німецьку мову і національну ідентичність завдяки наявності національної церкви, що підтримувала німецькі традиції й самобутню культуру.

А більшість жителів Великого і Малого Вердера німецької мови вже не знали і говорили, переважно, українською мовою. Костел Покрови Божої Матері Ружанецької у Великому Вердері тривалий час підпорядковувався Могилівській католицькій архієпархії. Настоятелі

Костел у Великому Вердері. Фото початку ХХ століття і сучасний вигляд

костелу, які призначалися архієпархії, не були німцями. Безумовно, поляк Жискар чи білорус Барановський були вельми гідними проповідниками католицької віри, але завдання збереження національної ідентичності німців не стояло серед першочергових пріоритетів Ватикану. Інших можливостей збереження мови і національної культури у німців-католиків не було, через ізольованість Біловезьких колоній зв'язок з історичною батьківщиною був втрачений.

У співпраці місцевих німців з окупаційною адміністрацією не все було так однозначно і у лютеран. В кінці 1941 року каральний загін мадяр, який прибув з Бахмача в Кальчинівку, вчинив жорстоку розправу над сім'єю колишнього голови колгоспу Християна Еделя. Після окупації села Християн і Данило Еделі пішли в підпілля. В Кальчинівку вони таємно проникли під новий 1942 рік, хотіли провідати рідних, взяти теплі речі і продукти. На них доніс хтось із сусідів. Сім'я Християна Еделя складалася з 10 осіб, серед них одномісячні близнюки Микола та його сестра. Данило Едель також тоді перебував у його будинку. Всіх їх розстріляли. Поки йшла розправа, сім'ї Данила Еделя вдалося сховатися.

З наближенням фронту в серпні 1943 року почалася широкомасштабна евакуація етнічних німців з території Рейхскомісаріату Україна в Німеччину. Першими евакуювали жителів Біловезьких колоній. По суті, вибору у німців Біловеж не було, потрапили вони в складну ситуацію між двома тоталітарними режимами. Частина з них, перебуваючи в окупації, служила інтересам Німеччини, інші, наскільки можливо, уникали співпраці з окупантами, але всіх, хто лишився, знову б чекали депортації і тюрми. Та й за відмову від евакуації окупанти погрожували розстрілом.

В кінці серпня-на початку вересня німці чотирьох лютеранських сіл вирушили своїм ходом на підводах на Захід. А значна частина католиків Великого і Малого Вердера залишилася. У ніч перед евакуацією вони замкнули свої будинки і сховалися в нескошених хлібах навколишніх полів.

У березні 1944 року біженці були розміщені в районі Вартегау в Західній Польщі, де їх розселили по різних населених пунктах, використовувалися евакуювані на різного роду роботах, а в січні 1945 року тікали далі на захід. Їхні долі склалися по різному, частині евакуюваних вдалося розчинитися серед біженців у Німеччині (орієнтовно близько 40%), а інших знайшли розшукові команди НКВС. Спочатку їх відправляли назад в СРСР під виглядом радянських військовополонених, вони фігурують в записах ОБД Меморіал як звільнені з полону, в тому числі й жінки. Після Постдамської конференції право СРСР на репатріацію визнали союзники по коаліції, евакуюваних німців стали видавати НКВС в американській та англійській зонах окупації.

Масова репатріація обставлялася урочисто: кумачеві транспаранти, полум'яні промови з трибуни, з гучномовців лунала пісня "Широка страна моя родная", а на пероні грав духовий

оркестр. В офіційних документах місцями репатріації, спеціально для міжнародної спільноти, записувалися адреси постійного проживання німців на Чернігівщині, але везли репатріантів на схід в спецпоселення.

Всього знайдено 48 прізвищ репатрійованих жителів Біловеж, переважно, лютеран (3 особи римо-католицького віросповідання), розселили їх у спецпоселеннях лісової промисловості Вологодської та Кіровської областей.

Деякі з евакуйованих німців були мобілізовані до військ вермахту, в 1944-1945 роках вони служили в Німеччині, Австрії, Чехословаччині та Югославії. Серед них знайдено одного жителя Великого Вердера, його репатріювали з Югославії в 1948 році.

Села Біловеж звільнили від окупантів 13 вересня 1943 року бійці 2-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії 18-го гвардійського стрілецького корпусу 60-ї армії. За Червоною армією йшли передові частини військ НКВС, які виявляли всіх німців, що не евакуювалися з якихось причин. Жителі, які ще залишалися в лютеранських селах, були депортовані, серед них і родина Данила Еделя з Кальчинівки. Його син Валентин пізніше кілька разів приїжджав на батьківщину, і, знайшовши в архівах документи про антифашистську діяльність свого батька і його брата, домігся установки на могилі розстріляних пам'ятника, спорудженого за підтримки тодішнього керівництва Бахмацького району.

Військові чекісти розшукували і заарештовували німців, які співпрацювали з окупаційною адміністрацією. Відомо 4 таких справи по уродженцям Біловеж. Вироки виносилися військовими трибуналами (ВТ) військ НКВС і військових округів. Звинувачення висувалися по ст. 54-1 "а" КК УРСР (зрада Батьківщині). Трьох уродженців Кальчинівки і Рундевізії засудили до 10 років ВТТ. Останній вирок за статтею "зрада Батьківщині" виніс у 1950 році ВТ військ МВС по Вологодській області. Уродженка Рундевізії Марія Лаукарт була засуджена до 25 років позбавлення волі.

Доля жителів Великого і Малого Вердера, які залишилися на Чернігівщині, також була незавидною. З окупантами німці-католики не співпрацювали, тому після звільнення Чернігівщини вони ще півроку проживали в селах, працюючи в місцевих колгоспах, а в березні-травні 1944 року всі працездатні чоловіки були мобілізовані Дмитрівським РВК Чернігівської області в Трудармію.

Їх відправили в ВТТ Бакалбуду-Челябметалургбуду (Бакалстрой-Челябметаллургстрой), де вони утримувалися окремо від ув'язнених ГУЛАГу. Знайдено 61 прізвище трудармійців, вік мобілізованих від 17 до 48 років. З них 9 осіб були вже в ВТТ засуджені, вирок в опублікованих документах не наводяться, але за іншими відомостями їх розстріляли, а ще 2 особи померли від недоїдання та хвороб. У 1946 році почалася демобілізація німців з Трудармії, але додому вони не повернулися, їх відправили в спецпоселення (Киштим, Біломорканал, СУ 859, СУ 880 та ін.).

Трудармія мало чим відрізнялася від концтаборів, але, формально, німці були мобілізованими, а не ув'язненими. Поки йшла війна, за сім'ї мобілізованих німців, що залишилися в селах, відповідав Дмитрівський РВК, тому їх не чіпали. Але в лютому 1946 року всіх німців Великого і Малого Вердера депортували в східні райони країни. Директивного документа про виселення, як це було у випадку німців Криму, не знайдено. У довідках про звільнення вказується директива НКВД СРСР № 181 від 11.10.1945 р., але вона стосувалася правил реєстрації репатріантів в спецпоселеннях. На німців-католиків Біловеж, які не покидали місць постійного проживання, ця директива не розповсюджувалася.

Сім'ї трудармійців відправили зовсім не туди, де перебували їхні батьки, брати, чоловіки і сини. Всього знайдено 32 прізвища депортованих членів сімей. Список неповний, підходящих прізвищ німців, висланих за звинуваченням "особа німецької національності", набагато більше, але попереднє місце проживання в джерелах не вказується, що не дозволяє їх однозначно ідентифікувати. Проте, список дає чітке уявлення про місця депортації. Більшість жителів були відправлені "на лісоповал" в спецпоселення Кіровської області, а деякі опинилися в Комі АРСР і навіть в Іркутській області.

Після депортації 1946 року німецька діаспора на Чернігівщині остаточно перестала існувати, німці Біловеж були розсіяні по територіях сходу і півночі Росії, в Казахстані і Сибіру.

У червні 1945 року села Грос Вердер і Кляйн Вердер перейменували в Зеленівку і Малозеленівку, а Гросвердерська сільрада стала називатися Зеленівською. Німецьку назву Рундевізія замінили на Круглолугівка (буквальний переклад з німецької). Пізніше Зеленівку і Малозеленівку об'єднали в одне село Зеленівка.

Покинуті німцями села заселялися переселенцями, ще в 1943 році в Білих Вежах (Біловежі Другі) поселили переселенців з Курської області Росії. За садибами, які дісталися безкоштовно, переселенці не стежили, дерев'яні споруди без догляду і ремонту поступово ставали непридатними для проживання. Бруковані тротуари села нові господарі розібрали на побутові потреби. Пізніше переселенці роз'їхалися хто куди, а село так і не відродилося. Станом на 2019 рік на території колишнього села немає жодного заселеного будинку, тільки руїни та зарослий лютеранський цвинтар.

Лютеранське кладовище в Біловежах Других, сучасний вигляд

Село Зеленівку в 1946 році також заселили переселенці з Росії і Білорусії. Негативний досвід безкоштовної передачі садиб в Білих Вежах був врахований, з кожної родини нових переселенців брали 1500 рублів за право вселитися в будинок. Село відродилося, існує воно і понині, хоча в ньому, як і по всій Україні, позначаються демографічні процеси скорочення чисельності та старіння сільського населення.

А інші німецькі села так повноцінно і не відродилися. У селі Городок до 1954 року була сільрада, діяв колгосп ім. Тельмана, потім село увійшло до складу сільради села Рубанка Дмитрівського району, а в 1970-х роках було зняте з обліку через відсутність жителів. Круглолугівка проіснувала довше, село зняли з обліку в 2016 році, а Кальчинівка знаходиться на межі зникнення.

Яків Райт (справа) з сім'єю брата, Івана Райта (в центрі)

З 1987 року мав місце масовий виїзд німців Росії і Казахстану на історичну батьківщину. Серед тих, хто виїхав, був і уродженець Малого Вердера Яків Андрійович Райт (1919-2007).

Він пережив розкуркулення, голод 1932-1933 років, з вересня 1941 року по квітень 1946 року перебував у Трудармії в Богословлазі, потім проживав на спецпоселенні в Казахстані.

Виїхавши до Німеччини, Яків Райт присвятив решту життя вивченню історії своєї малої батьківщини, відновленню історичної правди про німецькі поселення Чернігівщини та про долі односельчан. Його спогади зберігаються в

Бахмацькому районному історичному музеї. У 2002 році він з співавторами видав у Касселі книгу "Gross und Klein Werder" (Великий і Малий Вердер). Спогади і книга стали об'єктами

пильної уваги, на них посилаються як краєзнавці, так і відомі вчені-історики в своїх публікаціях про Біловезькі колонії.

Завдяки подвижницькій діяльності Якова Райта стали відомими багато фактів історії Біловеж, починаючи від їх створення і до радянського періоду. Зокрема, він склав список померлих від голоду у Великому і Малому Вердері в 1932-1933 роках.

В 2007 році жителі Зеленівки встановили в селі пам'ятний знак Жертвам Голодомору.

Внесок у вивчення історії лютеранських поселень Біловеж вніс і житель Гамбурга Ніколай Луфт, який вивчає історію своєї родини.

Народився він в спецпоселенні Тюменської області, а його дід, батько і старші брати та сестри до депортації проживали в Городку. Зібрані ним відомості містять, зокрема, унікальну інформацію про переїзд предків з Любека в Санкт-Петербург.

Відкриття пам'ятного знака Жертвам Голодомору в Зеленівці

З 1990-х років на Чернігівщину спорадично приїжджають німці, щоб поклонитися землі предків. У Зеленівці дивом зберігся католицький костел, в 1934 році комуністи знесли куполи, а будівлю переобладнали під клуб і кінотеатр, добудувавши котельню. В якості сільського клубу давній костел і дожив до наших днів. Є ще будівля школи, збудованої німцями в 1907 році, там розміщувалася восьмирічна школа, яку в 2016 році закрили через відсутність учнів. Збереглося і кілька німецьких будинків, вже перебудованих новими власниками.

А в лютеранських селах об'єктом паломництва є кладовище в Біловежах Других, приїжджим показують також пам'ятник родині Едель у Кальчинівці, а в інших селах можна побачити лише руїни, порослі лісом.

Роботи по збереженню історичної пам'яті про Біловезькі колонії Чернігівщини протягом ряду років проводить Бахмацький районний історичний музей ім. М.Г. Яременка. Наукові співробітники музею збирають експонати з побуту німців, історичні документи і

свідчення очевидців, співпрацюють із зацікавленими німецькими громадськими організаціями та приватними особами. Статті про різні аспекти історії Біловезьких колоній опублікували в місцевій та обласній пресі співробітники музею Валентина Пушенко, Тетяна Стрикун, Наталя Шевченко, архітектор Іван Биков, мистецтвознавець Марина Виноградова, краєзнавці Сергій Балашов, Борис Киричок та інші.

Музей став першим місцем, куди звертаються приїжджі німці, їх знайомлять з наявними фондами, проводять екскурсії по німецьким поселенням. Гостями музею були Яків Райт, його син Валентин і небіж Валентин Вотчал. У 2007 році музей провів науково-практичну конференцію, присвячену історії Біловезьких колоній. Готується постійна експозиція з історії Біловеж. Можна сподіватися, що пам'ять про німецькі колонії Чернігівщини не буде забута.